

Od deklice do starke. Od dóma do moža.

Identitetne spremembe, kot jih kažejo zgodnjerednjeveško grobišče Altenerding in makedonska narodna noša

© Andrej Pleterski

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo

Izveček Arheološke strukture zgodnjerednjeveškega grobišča Altenerding kažejo več družbenih identitet, katerim je v svojem življenju lahko pripadala posamezna ženska: neporočeno dekle, poročena žena, rodnica, starka izven rodne dobe, gospodarica. Podobno delitev podaja tudi makedonska narodna noša iz 19. in 20. st., ki kaže, da je morala žena prilagajati svoj identitetni videz moževi skupnosti. Pri tem je bila od nakita simbolno pomembnejša obleka.

Ključne besede ženske družbene identitete, zgodnji srednji vek, Bajuvarija, makedonska narodna noša

V vsaki družbi imajo posamezniki več družbenih identitet. Vse so povezane v skupek, ki predstavlja posameznika kot družbeno bitje. V določenih kontekstih, kot so npr. pokopi, so nekatere identitete poudarjene do te mere, da postanejo stvarno izražene. Ker pa druge lahko ostanejo prikriti, nam pogrebni običaji morejo dati le delen pogled na posameznika kot družbeno bitje. Preiskovanje vidikov, ki posameznika poudarjajo ali zakrivajo, lahko zgradi širšo sliko (za definicijo prim. Petts 1998, 112). V nadaljevanju gradim na predpostavki, da je grobišče struktura, ki lahko daje informacije tudi o življenju v skupnosti, ki ji je pripadala (več o tem Pleterski 2001). Ali je bil nek posameznik v življenju res tisto, kar morda kaže njegov pokop, je vprašanje, ki ga je seveda treba upoštevati. Tu se bomo zadovoljili s predpostavko, da četudi je lahko bila podoba posameznega pokojnika ustvarjena posebej za pokop, se je vendarle zgledovala po realno obstoječih strukturah, da je torej bila verodostojna. To pomeni, da so nas pogrebci sicer morda prevarali pri presojanju posameznika, vendar je zelo velika verjetnost, da so skupne značilnosti, ki jih kaže večja skupina pokopov, resnično obstajale, čeprav morda ločeno od nekaterih pokopanih.

Strukture zgodnjerednjeveškega grobišča Altenerding (Sage 1984), ki leži severovzhodno od Münchna, kažejo proces identitetnih sprememb, skozi katere je lahko šla v svojem življenju ženska. Ne kažejo pa se ves čas trajanja grobišča enako. Opaziti jih je mogoče v njegovem starejšem delu iz druge polovice 5. st. in iz 6. st., grobovi iz 7. st. pa zaradi modnih sprememb in spreminjanja pogrebnih navad o njih nič ne povedo. To seveda ne pomeni, da se je ženskam v 7. st. življenje spremenilo, spremenile so se samo možnosti razbiranja le-tega v grobiščnih strukturah. Tako pridobljena opažanja bomo primerjali s pisnim pričevanjem tedanjega časa in prostora, s tematsko urejenim pregledom del Gregorja iz Toursa (Weidemann 1982a; 1982b), ki piše o frankovskem prostoru 6. stoletja.

Abstract Archaeological structures from the Early Medieval cemetery in Altenerding demonstrate numerous social identities that might have appertained to an individual woman during her life: an unmarried young woman, a married woman, a woman of childbearing age, an older woman no longer of childbearing age, a mistress. Macedonian traditional costume from the 19th and 20th centuries also presents a similar division; women were obliged to accommodate their outward identity, or appearance, according to their husband's community. Attire presented, symbolically, a more important factor than jewellery.

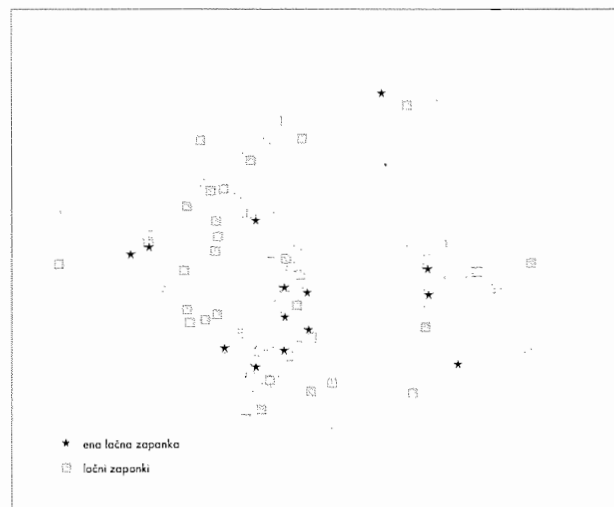
Keywords Female social identities, Early Middle Ages, Bavaria, Macedonian traditional costume

Dobljenemu modelu bomo poiskali nekatere etnografske primerjave in ga na koncu osvetlili še s primerom makedonske narodne noše.

Altenerding

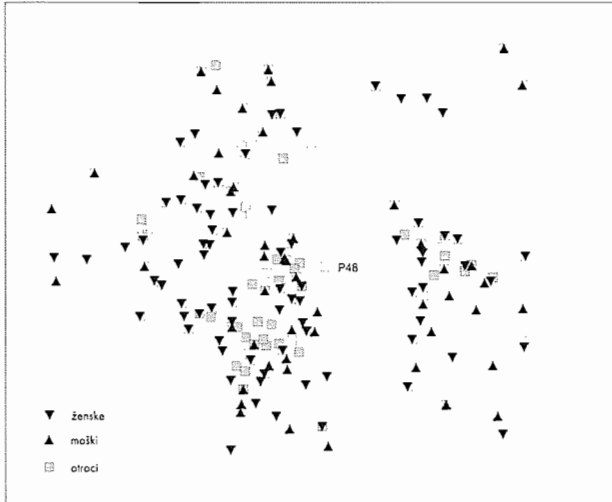
Dekle – žena

Ločne zaponke (sl. 1) so razporejene po ločenih skupinah pokojnic, ki imajo take zaponke po eno ali v paru. Po dve imajo šele od starosti iuvenis dalje (Martin 1987, 279), zato ni presenetljivo, da je dovršen del grobov z eno ločno zaponko na otroškem predelu grobišča (sl. 2). Ker jih mlajše deklice nimajo, je verjetno, da so jih nosile poročene žene.

Slika 1: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

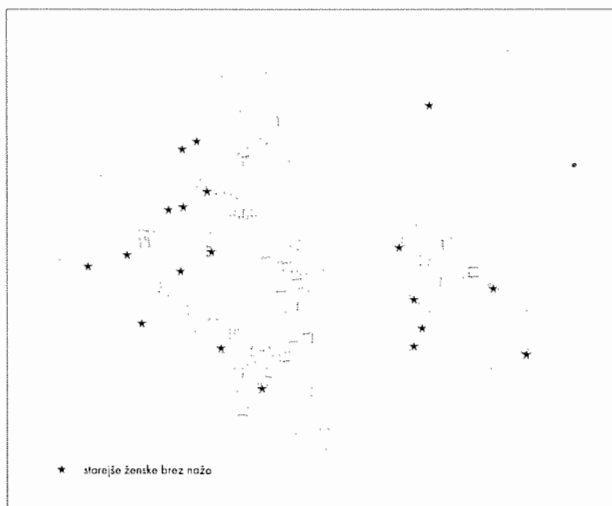
Pisni viri. S pomočjo primerov tiste dobe je mogoče postaviti model, po katerem je dragoceni nakit darilo nevestinih staršev in njen kapital v zakonu. Gregor iz Toursa poroča

Slika 2: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

starost	infans		iuvenis		adultus		maturus		senilis		skupaj	
	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%
vse z noži			3	7,8	21	55,2	6	15,7	8	21,0	38	100
z noži in zaponkami			1	3,4	18	62,0	3	10,3	7	24,1	29	100
vse brez nožev	15	29,4	4	7,8	13	25,4	8	15,6	11	21,5	51	100
z zaponkami brez nožev	7	25,0	3	10,7	6	21,4	4	14,2	8	28,5	28	100

Slika 3: Altenerding. Grobovi oseb ženskega spola iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

Slika 4: Altenerding. Grobovi iz obdobja od okoli 470 do okoli 550.

o številnih dajatvah v zvezi s poroko. Tu je za nas zanimivo tisto, kar je dobila nevesta. Ta je prejela doto tako od moža kot tudi od staršev (prim. Weidemann 1982a, 313 s). Pri ženskah ni bilo starostnega praga za doseg pol-

noletnosti. Dosmrtno jih je ščitila družina, bodisi očetova bodisi moževa (Weidemann 1982a, 317).

Diskusija. Podobno je bil že pred časom István Bóna prepričan, da so ločne zaponke v grobovih panonskih Langobardinj darilo njihovih mož, ki so ga dobile za jutrnjo (*morgingab*) po poročni noči (Bóna 1976, 82). Tudi njegov model potrjuje poroko kot tisto prelomnico v življenju ženske, ki so jo tudi simbolično označili. Pomembna razlika pa je v tem, da naj bi ji po njegovem modelu dal nakit mož. Antropološka analiza Altenerdinga (Helmuth 1996, 36) govori proti tej možnosti. Razmeroma enotna moška populacija pričča o enotnem geografskem izvoru in tako bi možje po pričakovanju podarjali razmeroma podobne zaponke. Vendar so te zelo raznolike (Bierbrauer 1985, Losert 2000). Če je torej nevesta dobila par ločnih zaponk ob poroki, so ju zato verjetneje kupili v kraju njenih staršev ali v bližini. Ker gre za dragocene predmete, jih niso imele vse ženske. Zato lahko domnevamo, da so razliko med neporočenimi dekletimi in poročenimi ženami izražali tudi z drugimi simboli.

Dekle – gospodarica?

V istem življenjskem obdobju kot ločne zaponke kažejo ločnico v življenju ženske tudi noži. Deklice v grobovih nimajo nožev, pojavljajo se šele od starosti *iuvenis* dalje. Vendar noža niso dobile v grob vse odrasle ženske. Tokrat razloga zaradi sorazmerne cenenosti nožev ne moremo, tako kot pri ločnih zaponkah, iskati v premoženjskih razmerah. Odgovor tiči v preglednici ženskih grobov z noži (sl. 3) v stolpcu starosti *adultus*. Dobra polovica vseh žensk z noži je umrla v tej starosti, in le četrtina tistih brez nožev. Starost *adultus* je glavna rodna doba in hkrati največja nevarnost za smrt ob porodu (prim. Helmuth 1996, 13). Ženske z noži so ji bile mnogo bolj izpostavljene kot ženske brez nožev, zato gre najverjetneje za razliko med poročenimi in neporočenimi. Vse navedene razlike so v skupini žensk z zaponkami še bolj izrazite. Tiste med njimi, ki imajo nož, imajo v povprečju 2,4 zaponke v grobu, tiste brez noža pa le 1,7 zaponke. 75,7 % tistih z noži ima eno ali dve ločni zaponki in le 46,6 % tistih brez nožev. Da je imel nož v ženskih grobovih simbolični pomen, potrjuje tudi slika, ki kaže starejše ženske brez nožev (sl. 4). Zaradi večje jasnosti sem izpuštil ženske *adultne* starosti, upoštevane pa so ženske od pozne *adultne* dobe dalje. Grobovi starejših žensk so v dveh prostorsko ločenih skupinah, kar kaže, da so obstajali statusni predeli grobišča, kjer je bil pokopan vsakdo v skladu s svojo družbeno identiteto.

Diskusija. Ker obstajajo grobovi s parom ločnih zaponk,

vendar brez noža, in grobovi z eno ločno zaponko, toda z nožem, se odpirajo najdaljnja vprašanja. Če so pri vseh pokopih uporabili isti jezik simbolov, kar ni samoumevno, potem simbolni pomen nožev in ločnih zaponk ni isti. Zgolj kot domnevo lahko ponudimo razlago, da nož pomeni gospodarico, gospodarjevo ženo. Potem bi bila ženska z ločnima zaponkama in brez noža lahko vdova, ki je izgubila vodilni položaj v družini v korist žene novega gospodarja, ženska z nožem in eno ločno zaponko morda pomembna priležnica, stranska žena. Žal je bil številčni vzorec, ki mi je bil na voljo, premajhen, da bi lahko potrdil ali zanikal te domneve. Zato jih navajam samo kot delovno izhodišče za nadaljnje raziskave.

Deklica – rodnica – starka

V 6. st. se dodobra razširi navada, da polagajo v grobove ogrlice iz raznobarnih jagod. V obdobju od okoli 550 do okoli 610 je tako mogoče opaziti zanimivo razmerje med starostjo pokojnic in barvo steklenih jagod v njihovih grobovih. V tridesetih grobovih z modrimi jagodami ni nobene ženske starosti matusus ali senilis! Pomanjkanje starostne skupine matusus je lahko tudi naključno, ker je ta skupina ženskih grobov v tem obdobju nenavadno majhna: le 5 od 158, kar je komaj 3,1 %. In samo tri od teh petih imajo jagode. Ogrlice so v 105 grobovih. Ima jih 17 deklic starosti infans (16,1 %) in 12 žensk starosti senilis (11,4 %). Med tridesetimi grobovi z modrimi jagodami bi zato pričakovali najmanj tri ženske starosti senilis. A jih ni. V starosti matusus je torej obstajala v življenju žensk pomembna ločnica.

Diskusija. Najbolj verjetno gre za prehod v neplodno življenjsko obdobje po izgubi menstruacije. Prav mogoče je, da je bil ta prelom viden tudi v obleki, njeni barvi. Žal nam ohranjeni koščki tkanine ne morejo dati tovrstnih sporočil. Prav tako v grobovih stark ni jagod medene barve, ki so sicer v 12 grobovih, in ne jagod, okrašenih s cvetovi, očesci ali vzorcem ribje kosti (millefiori in reticella jagode), ki so sicer prisotne v 14 grobovih. Barve pa so ločile tudi odrasle ženske od nedoraslih deklic. Slednje niso imele jagod iz biserne matice (9 grobov), poliedričnih oblik (12 grobov), oranžne barve (8 grobov).

Etnologija. Sodobno etnološko gradivo kaže, da ženske po izgubi menstruacije dobijo nove obredne funkcije. Starke ob rojstvu otrok prevzamejo posredništvo med tostranstvom in onostranstvom, skrbijo za čim bolj ugoden izid obiska rojenic, njihova vloga je obojespolna (Petreska 1999). Tudi pri opravkih z mrtveci so pomembne. Tako npr. mladi ljudje mrtvega ne kopajo, ker potem ne bi mogli več rojevati otrok (Mencej 1997, 84). Stik z mrtvimi je ne-

varen, zato so zanj potrebne posebne moči. Najmočnejši je tisti, ki združuje moči moškega in ženske. To pa so ženske po izgubi sposobnosti rojevanja, ki tako postanejo podobne moškimi, a so hkrati vendarle tudi še ženske (prim. Wolf-Knuts 1988, 144 s).

Zanimivo je, da je eden od simboličnih pomenov modre barve mokrota kot nasprotje suhega (prim. Banaszkiwicz 1994, 233 in Tableau 1). Odsotnost modre barve se tudi tako kaže kot odsotnost rodovitnosti. – Raziskava več nemških zgodnjerednjeveških grobišč je pokazala, da pri nekaterih obstajajo podobne povezave med barvo jagod in starostjo pokojnic. Tako so npr. v Endingenu imele modre jagode predvsem ženske, ki so umrle v juvenilni ali adultni starosti (Callmer et al. 2000).

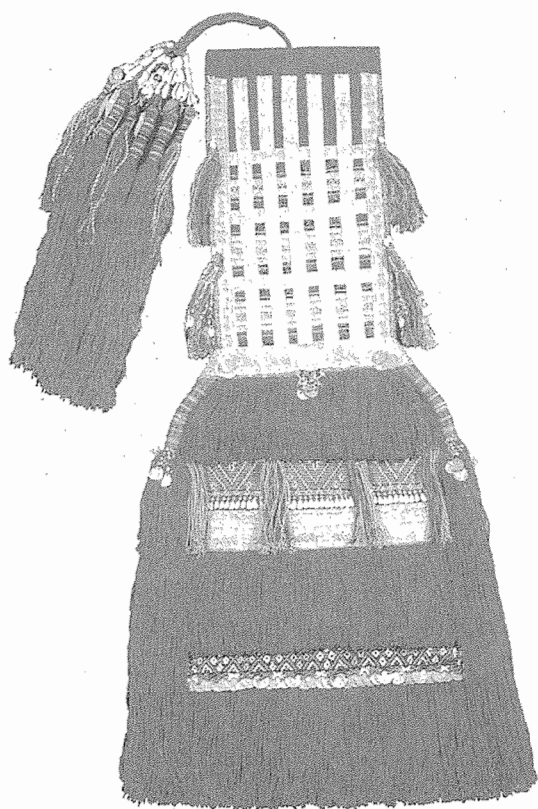

Slika 5: Ljubanci, Skopska Crna Gora. Naglavni del nevestine noše, ki zakriva oči (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla VII in str. 6).

Makedonska narodna noša

Grobišče Altenerding v zgodnjerednjeveški Bajuvariji je pokazalo, da je ženska, če je doživela starost, lahko večkrat spremenila svojo družbeno identiteto. Postavljena je bila domneva, da jo je izražala tudi z obleko in ne samo z nakitom ter drugimi predmeti. Obisk v etnološki zbirki Muzeja Makedonije v Skopju mi je ponudil vznemirljivo možnost primerjave z etnološkim modelom, ki ga predsta-

vljajo makedonske narodne noše. Te ne vzbujajo pozornosti samo zaradi bogastva svojih barv in prikazanih vzorcev, ampak so zelo pomembne zato, ker imajo dobro ohranjen kontekst, ki pojasnjuje njihovo simboliko.

Slika 6: Mala Reka, 19. stoletje. Etnološki oddelek pri Muzeju Makedonije, inv. št. 4532 (Dodovska, Roganović 1999, sl. 30 in str. 70 s).

Makedonska narodna noša naj bi nastala s spojem slovanske in staroselske balkanske noše ter pod močnim vplivom noše imenitnikov bizantinske države. Turška noša pa nanjo ni imela posebnega vpliva. Vsaka regija je imela svojo nošo, enako tudi posamezne etnične skupine (Kličkova, Petruševa 1963, III ss; Dodovska, Roganović 1999, 9). Po noši je bilo mogoče razbrati, iz katerega kraja je kdo, celo kateri družini pripada. Slednje so namreč imele svoje znake, ki so jih vtkali ali uvezli v svojo opravo. Od tod tudi prepričanje, da je noša pomemben znak nekega rodu, in čuvali so jo kot nekaj svetega. Poroke so potekale samo znotraj področja uporabe enake noše, nevestam z drugačno obleko so se izogibali. Če je vendarle prišlo do

tega, je morala mlada žena zamenjati obleko in se prilagoditi novemu okolju (Kličkova, Petruševa 1963, VI).

Slika 7: Staravina, okolica Bitole. Nevesta (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla XL).

Ker je narodna noša izjemno zahtevno ročno delo, so začeli učiti vezenja že sedemletne deklince, da so si do poroke pripravile potrebno obleko. Posamezna ženska je imela poleg delovne obleke več posebnih noš: kot dekle, zaročenka, nevesta, mlada žena, vdova, stara žena. Noše se razlikujejo po barvah, vzorcih. Črna barva na okrasu rute je običajna, rdeča je poročna, bela žalna. Tudi ureditev las

poudarja razlike, ima simbolno vrednost. Pomen ženskih las je tolikšen, da se ženske ne sme videti pri česanju. Izredno bogato naglavno okrasje varuje nevesto pred zlim pogledom tako, da pozornost pritegne nase (sl. 5). Kot zle veljajo modre oči (Suzana Markovska, Muzej Makedonije, ustne informacije).

Slika 8: Staravina, okolica Bitole. Vzorca na nevestini obleki. Levo: "vlaško šarče", desno: "v'čkata dira" (Kličkova, Petruševa 1963, Tabla XLI: 1, 4).

Pokrivalo in srajca neveste imata vzorce, ki so apotropijsko-obrednega značaja. Njihov namen je mnogostranski: ne samo okras, tudi klicanje plodnosti, odbijanje zlih sil in poudarjanje svečanosti dejanja poroke (Dodovska, Roganović 1999, 10). Pomemben dodatek praznični in nevestini noši je tudi nakit. Njegov pomen ni samo krasilen, ampak izraža tudi splošni status lastnice in lastnika, premožnost, versko pripadnost. Poleg tega so mu pripisovali moč, da ščiti in brani pred vsemi nevidnimi silami, ki bi lahko škodile. Izdelan je bil iz različnih snovi, predvsem pa iz rastlin, živali, steklenih jagod in kovin (Dodovska, Roganović 1999, 13).

Starinska posebnost je drugi predpasnik na hrbtni strani (Dodovska, Roganović 1999, 10). Pomen hrbtne strani poudarja tudi naglavno pokrivalo, ki visi nevesti preko hrbta. Vzorec, ki ga prekriva, je sicer geometrijski, vendar še vedno spominja na človeški obraz (sl. 6). V tem bi lahko videli mimikrijo, posnemanje prednje strani, kar naj bi zavedlo zle sile, da bi se lotile neveste na napačni strani in bile zato neuspešne. Podobno se metulj z očesoma na zgornji

strani kril varuje pred žuškojedimi ptiči. Drugi pomen hrbtnih oči pa bi lahko bil v moči njihovega pogleda, podobno kot naj bi oči na skalah v Skandinaviji varovale pred zlohotnimi tujci (prim. Arrhenius 1987).

Od vseh je gotovo najtežja mariovska nevestina noša iz okolice Bitole (sl. 7), saj tehta preko 70 kg. Samo umetni lasje iz črnega prediva, ki jih nosi nevesta ovite na roko, tehtajo okrog 19 kg (Kličkova, Petruševa 1963, 34). Zaščitna moč las je tu očitno poudarjena do skrajnosti. Lasulja se imenuje "kocel", kar se vsebinsko povsem ujema s slovenskim izrazom za šop las – "kocelj" (Bezljaj 1982, 51). Naj omenim še dve podrobnosti te noše. Okras pletenih volnenih narokavcev (sl. 8: 1) se imenuje "vlaški vzorček" – "vlaško šarče" (Kličkova, Petruševa 1963, 35), ki ima ime očitno po značilnem okrasu makedonskih Vlahov, ki so ga prevzeli slovanski Makedonci. Druga podrobnost pa je vzorec na hrbtni strani zgornje srajce (sl. 8: 2), ki se imenuje "volčja sled" – "v'čkata dira" (Kličkova, Petruševa 1963, 35). Smisel tega vzorca lahko najdemo v prastarem mitu o volčjem pastirju, ki so ga poznali tudi stari Slovani, pri katerih si gospostvo nad volkovi izmenjujeta Perun in Veles. Volkovi sodelujejo tudi na svatbi, ki posnema sveto poroko. Ženin je simbolno izenačen z volkom (prim. Mencej 2001, 243 ss). Prvotni pomen vzorca bi tako lahko bil, da se vidi, da je na nevesti sled gospodarja volkov, da mu pripada, da je pod njegovo zaščito.

Zaključne misli

Makedonska narodna noša prav tako kot strukture Alternderinga kaže, da so v življenju ženske obstajala različna identitetna obdobja in da so ženske svojo pripadnost izražale navzven s simboliko svoje noše. Nakit je imel pri tem v primerjavi z oblačili nekoliko manjši pomen. Ker smo arheologi odvisni od ohranjenih najdb, večina organskih snovi pa hitro propade, nam je na voljo samo majhen del prvotnih informacij. Makedonska noša potrjuje, da je identiteto določal mož, da je bila žena tista, ki se je morala prilagajati, in da to prilagodljivost odraža predvsem obleka. Kovinski nakit kot tehnološko visokospecializirani proizvod, kjer so izdelki posamezne delavnice lahko pokrivali širši trg, ni bil primeren za izražanje ozke lokalne identitete. Tudi v tej luči je etnično interpretiranje ženskega nakita samo še neuresničljiva želja.

LITERATURA

ARRHENIUS, B. 1987, The evil eye: a sociobiological approach to the interpretation of rock carvings. – V: BU-

- RENHULT G. et al. (ur.), *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society*. – BAR International Series 366(i), Oxford, str. 257-266.
- BANASZKIEWICZ, J. 1994, Les hastes colorées des Wisigoths d'Euric (Idace c. 243). – *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 72, str. 225-240.
- BEZLAJ, F. 1982, *Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga, K – O*. – Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BIERBRAUER, V. 1985, Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern und die bajuwarische Ethnogenese – eine Problemskizze. – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 13, str. 7-25.
- BÓNA, I. 1976, *The Dawn of the Dark Ages*. – Corvina Press, Budapest.
- CALLMER, J., THEUNE-VOGT, Cl., MATTHES, Chr., HOFFMANN, P., HECK, M. 2000, *Herstellungstechniken und Herstellungswerkstätten von frühmittelalterlichen Glasperlen aufgrund der farbgebenden Komponenten und Mineralien*. – <http://www.geschichte.hu-berlin.de/bereiche/ufg/perlen.doc>
- DODOVSKA, J., ROGANOVIĆ, T. 1999, *Od tradiciite na minatoto. Makedonija – etnokultura i bit*. – Muzej na Makedonija, Skopje.
- HELMUTH, H. 1996, Anthropologische Untersuchungen zu den Skeletten von Altenerding. – V: *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern II. Anthropologie, Damasierung und Textilfunde*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Band XVIII. – Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, str. 1-143.
- KLIČKOVA, V., PETRUŠEVA, A. 1963, *Makedon ski narodni nosii*. – Etnološki muzej, Skopje.
- LOSERT, H. 2000, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding, Ldkr. Erding, und die Ethnogenese der Bajuwaren*. – Habilitation an der Fakultät Geschichts- und Geowissenschaften der Otto-Friedrich-Universität Bamberg.
- MARTIN, M. 1987, Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52, str. 269-280.
- MENCEJ, M. 1997, *Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. – Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 27. – Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.
- MENCEJ, M. 2001, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji*. – Županičeva knjižnica 6. – Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- PETRESKA, V. 1999, Demons of Fate in Macedonian Folks' Beliefs. – V: *Demons, Spirits, Witches, Christian Demonology and Popular Mythology*, Budapest, 7.-9. X. 1999, referat na mednarodnem simpoziju.
- PETTS, D. 1998, Burial and Gender in Late- and Sub-Roman Britain. – V: FORCEY C., HAWTHORNE, J., WITCHER, R. (ur.), *TRAC 97, Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference which formed part of The Second International Roman Archaeology Conference, University of Nottingham, April 1997*. – Oxbow Books, Oxford, str. 112-124.
- PLETERSKI, A. 2001, O nekaterih možnostih interpretiranja zgodnjesevnojeveških grobišč. – *Arheo* 21, str. 69-71.
- SAGE, W. 1984, *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern I*. – Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Band XIV. – Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- WEIDEMANN, M. 1982a, *Kulturgeschichte der Merowingierzeit nach den Werken Gregors von Tours*. – Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 3/1. – Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
- WEIDEMANN, M. 1982b, *Kulturgeschichte der Merowingierzeit nach den Werken Gregors von Tours*. – Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 3/2. – Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
- WOLF-KNUTS, U. 1988, Die Totenwaschung als ein Weg zum Gleichgewicht. – *Ethnologia Scandinavica*, str. 142-145.